

ГРЕКИ ПІВНІЧНОГО НАДАЗОВ'Я В МАТЕРІАЛАХ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТАТИСТИКИ XVIII XIX ст.: ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ, ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕНОСТІ ТА ДОСТУПУ

А. В. Гедьо

Київський Університет імені Бориса Грінченка

a.hedo@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Ключові слова: греки, ревізські «сказки», метричні книги, народжуваність, шлюбність, смертність, повсякдення, історична демографія.

В статті розглянуто матеріали демографічної статистики, представлені IV–X ревізіями, окладними книгами, матеріалами перепису населення Російської імперії 1897 р., метричними книгами, а також реєстрами, складеними російськими урядовцями та представниками грецької громади. На сьогодні ускладнює джерелознавчу евристику історії маріупольських греків той факт, що архівні матеріали Державного архіву в Автономній республіці Крим і Державного архіву Донецької області залишаються на тимчасово окупованих територіях і їх доля сьогодні залишається невідомою. Недоступними для українських дослідників є матеріали Російського державного архіву давніх актів та Російського державного історичного архіву. У зв'язку з цим набуває надзвичайної актуальності Концепція відновлення правдивої історії греків України без спотворень і фальсифікацій, формування історичної пам'яті та національної ідентичності на базі оцифрованих архівних чи збережених в копіях джерел з приватних архівів елліністів.

Зазначається, що ревізський облік населення є одним з основним джерел статистичних відомостей щодо соціально-економічної історії, повсякденності грецької спільноти Північного Надазов'я кінця 18–19 століття. Інформативний потенціал ревізських «сказок» надає можливість відтворення питань щодо вікової структури населення грецьких селищ і м. Маріуполя, середньої довготривалості життя греків тощо. Дані ревізських «сказок» знайшли втілення в окладних книгах початку 80-х рр. XVIII ст., які зберігаються у фонді Російського державного історичного архіву «Експедиції про державні прибутки». Вони є чи не єдиним узагальнюючим документом, який відбиває динаміку руху грецького населення.

Серед джерел демографічної статистики за кількістю достовірної і впорядкованої інформації виділяються матеріали перепису населення Російської імперії 1897 р. та метричні книги. Відомості метричних книг мають високі інформативні можливості і дозволяють дослідити сезонний розподіл народжуваності, випадки народжень позашлюбних дітей, простежити кількість ранніх шлюбів, причини смерті грецького населення і т. д.

GREEKS OF THE NORTHERN AZOV SEA REGION IN THE MATERIALS OF DEMOGRAPHIC STATISTICS OF THE 18th AND 19th CENTURIES: INFORMATIVE OPPORTUNITIES, PROBLEMS OF PRESERVATION AND ACCESS

A. V. Hedo

Borys Grinchenko Kyiv University

Key words: Greeks, revision list, metric books, natality, nuptiality, mortality, everyday life, historical demography.

The article examines the materials of demographic statistics, presented by the IV-X revisions, salary books, materials from the census of the population of the Russian Empire of 1897, metrical books, as well as registers compiled by Russian officials and representatives of Greek society.

Until now, the heuristics of the source-base for the history of the Mariupol Greeks is complicated by the fact that the archival materials of the State Archives in the Autonomous Republic of Crimea and the State Archives of the Donetsk Region remain in the temporarily occupied territories, and their fate remains unknown today. Materials from the Russian State Archive of Ancient Acts and the Russian State Historical Archive are not accessible to Ukrainian researchers. In this regard, the following become extremely relevant: the Concept of restoring the true history of the Greeks of Ukraine without distortion and falsification; the formation of historical memory and national identity on the basis of research with digitized archival or preserved copies of sources from private Greek archives.

It is notable that the population census is one of the main sources of statistical information about the socio-economic history and everyday life of the Greek community of the Northern Azov Sea region at the end of the 18th – 19th centuries.

The information potential of the revision lists provides the opportunity to pose questions on the age structure of the population of Greek villages and the city of Mariupol, the average life expectancy of Greeks, etc. The data from the revision lists were embodied in the salary books of the early 80s of 18th century, which are stored in the collection of the Russian State Historical Archive «Expeditions on State Revenues». They are the only general document reflecting the dynamics of the Greek population.

Among the sources of demographic statistics, in terms of the number of reliable and organized information, materials from the population census of the Russian Empire of 1897 and metrical books stand out. The information from the registers of births has high information capabilities and makes it possible to study the seasonal distribution of natality, cases of births of illegitimate children, track the number of early marriages, causes of death of the Greek population, etc.

На сьогодні грецька громада є єдиною з національних меншин України, чиє місце компактного проживання зазнало такої трагічної долі внаслідок російської військової агресії, яка має всі ознаки етноциду. Наразі катастрофічною є гуманітарна ситуація грецьких поселень у Донецькій області та у Маріуполі, де до окупації мешкало орієнтовно 100 тисяч греків. Їхні поселення зазнали значних руйнувань: на 95 % знищено місто Волноваха з населенням понад 21 000 жителів (15 000 із них – грецькі румеї); село Гранітне, де мешкало понад 3600 урумських греків, знищено на 95 %, село Бугас (1400 грецьких румеїв) зруйновано на 70 %, село Чермалик (1900 грецьких урумів) – на 70 %, село Старогнатівка (2100 етнічних греків: урумів та румеїв) – на 60 %, село Старомлинівка (2400 грецьких урумів) – на 90 %¹. Тотального винищення зазнало і зазнає місто Маріуполь. Немає достеменної офіційної інформації про масштаби руйнувань та кількість загиблих, знищених шкіл, фондів Маріупольського краєзнавчого музею, культурних центрів і архівів.

¹ Порушення прав меншин та корінних народів в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну. URL: <http://www.kngu.org/ru/porusenna-prav-mensin-ta-korinnih-narodiv-v-umovah-povnomashtabnogo-vtorgnenna-rf-v-ukrainu>.

Унеможлиблює джерелознавчу евристику маріупольських греків той факт, що архівні матеріали Державного архіву в Автономній республіці Крим і Державного архіву Донецької області залишаються на тимчасово окупованій території і їх доля сьогодні залишається невідомою. Недоступними для українських дослідників є матеріали Російського державного архіву давніх актів та Російського державного історичного архіву. Тому сьогодні набуває надзвичайної актуальності Концепція відновлення правдивої історії греків України без спотворень і фальсифікацій, формування історичної пам'яті та національної ідентичності на базі оцифрованих чи збережених в копіях в архівах елліністів джерел.

Північне Надазов'я – особливий економічний, етнічний, культурний регіон України, що завдяки своєму розташуванню здавна належав до числа найбільш заселених. Саме ця територія стала місцем поселення в 1779–1780 рр. фактично депортованих кримських християн – греків, вірмен, грузинів і волохів, яких царський уряд вирішив використати не тільки для захисту своїх південних кордонів, але й для господарського освоєння краю. Важливою умовою створення повноцінного дослідження з соціально-економічної історії, повсякденного життя грецького населення Північного

Надазов'я кінця XVIII–XIX ст. є залучення статистичних матеріалів, а саме джерел демографічної статистики, до яких відносяться ревізькі «сказки», метричні книги, матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. та інші статистичні видання.

Перші наукові спроби вивчення та дослідження Північного Надазов'я в середині XIX ст. пов'язані з ім'ям А. Скальковського, який зібрав багатий статистичний матеріал щодо розвитку різних галузей господарства у регіоні. Вражений величезною кількістю документальних матеріалів з досліджуваної проблеми, він визначив її специфіку саме кількістю історичних джерел. Дослідник наголошував, що в його роботах «не вміщено жодної події, жодного імені, жодної цифри, які не можна було б підтвердити документом, отриманим з місцевих архівів»². Враховуючи, що частина архівних матеріалів, якими користувався А. Скальковський на сьогодні є втраченою, його праці не втрачають актуальності у вивченні проблеми.

З появи наприкінці XIX – початку XX ст. Таврійської та Катеринославської губернських архівних комісій процес дослідження історії маріупольських греків набув археографічної, історичної та джерелознавчої єдності. Діяльність Ф. Лашкова, А. Маркевича, Я. Новицького конкретизувалася появою синтетичних археографічних праць, в яких чільне місце займали статистичні джерела.

Дослідженням матеріалів ревізій, церковного і адміністративно-поліцейського обліку, їх інформативними можливостями у питаннях кількісного й етнічного складу населення імперії у XVIII ст. займався В. Кабузан³. На його думку, матеріали ревізій є найбільш надійними джерелами для з'ясування кількості населення, його руху і національного складу. У своїй праці він приділив їй певну увагу грекам Північного Надазов'я, їх господарському розвитку і внеску у засвоєння регіону. Однак варто зазначити, що перебільшеним є твердження автора, що греки і вірмени вийшли з 174 населених пунктів Криму.

Чільне місце у вивченні історії Північного Приазов'я належить дослідженням В. О. Пірка. Йому належать публікації переписів населених пунктів Азовської губернії 1778, 1781, 1785, 1795 рр.⁴

² Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Ч. 1. С. 9.

³ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII первой половине XIX века (1719–1858 гг.). М., 1976. 307 с.; Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. М., 1990. 256 с.

⁴ Пірко В. О. Джерела до історії населених пунктів Донеччини

Матеріали ревізійного перепису населення як джерел з історії греків Північного Надазов'я розглянуті у дослідженнях Н. Гончарової⁵ та А. Гедьо⁶. Анотації ревізьких «сказок» міста Маріуполя, які зберігалися в Маріупольському краєзнавчому музеї наведені в монографії «Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність»⁷.

Дослідження С. Гузенкова, присвячене вивченню метричних книг як джерела з історичної демографії Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. Автором була здійснена перевірка відомостей про батьків новонароджених, шлюбні обшуки, післяшлюбні перевірки та розлучення, а також порядок здійснення та фіксації поховання⁸. Кампаративний аналіз метричних книг греків і німців Північного Надазов'я кінця XVIII – XIX ст. подано в дослідженні О. Васик і А. Гедьо⁹.

Метою наукової розвідки є джерелознавчий аналіз матеріалів демографічної статистики, аналітична та синтетична критика їх змісту та виявлення інформативного потенціалу для дослідження історії греків Північного Надазов'я кінця XVIII–XIX ст.

Уперше вихідців із Криму було враховано під час проведення четвертої ревізії, яка проходила під наглядом Сенату. Матеріали IV–X ревізій зберігалися у фондах Російського державного архіву давніх актів, Російського державного історичного архіву, Держархіві Донецької, Запорізької областей, Маріупольського краєзнавчого музею.

Приймання ревізьких «сказок» покладалося на городничих, нижні земські суди, казенні палати та казначейства. Останні було створено у 1779 р., вони перебували в підпорядкуванні казенної палати. Ці установи збирали казенні збори, відали прийомом і зберіганням державних доходів, а також контролювали витрати, передбачені законами або вказівками казенної палати. Саме цією

ни XVI–XVIII ст. Донецьк, 2001.

⁵ Гончарова Н. Ревізькі сказки грецьких поселень. *Запорізькі студії. З історії греків Півдня України XVIII–XX ст.* Запоріжжя, 2003. С. 8–15.

⁶ Гедьо А. В. Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами державного архіву Донецької області). *Нові сторінки історії Донбасу. 2009.* (17/18). С. 340–348.

⁷ Гедьо А. В., Терентьева Н. О., Саєнко Р. І. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. Донецьк: ДонНУ, 2012. С. 180–196.

⁸ Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя, 2005. 218 с.

⁹ Васик (Кригіна) О. В., Гедьо А. В. Метричні книги греків та євреїв Донбасу: порівняльно-типологічний аспект дослідження. *Нові сторінки історії Донбасу.* Кн. 17/18. Донецьк, ДонНУ, 2009. С. 340–348.

Таблиця 1

Кількість грецького населення за матеріалами 4-ї ревізії (1782 р.)

№	Назва села	Кількість дворів	Чисельність мешканців		
			Чоловіків	Жінок	Разом
1	Ялта	194	410	375	785
2	Гурзуф	48	96	83	180
3	Мангуш	154	384	277	661
4	Константинополь	108	281	231	512
5	Богатир	116	290	255	545
6	Комарь	92	232	225	457

обставиною пояснюється той факт, що ревізькі «сказки» маріупольських греків зберігаються у фондах Олександрівського повітового казначейства Держархіву Запорізької області (Ф. 12) та Маріупольського повітового казначейства Держархіву Донецької області (Ф. 131) – в 73 справах зберігалися ревізькі «сказки» п'яти ревізій (1811, 1816, 1835, 1850, 1857 рр.).

Ревізькі «сказки» Маріупольського повіту 1782 р. збереглася лише фрагментарно. У фондах Маріупольського краєзнавчого музею зберігалася частина цього зведеного документа ревізькі «сказки» грецьких сіл (їх тут названо слободами) Ялта, Урзуф, Мангуш, Константинополь, Богатир, Комар і Ігнатіївка. Відомості про мешканців м. Маріуполя і 13 грецьких сіл повіту втрачені. Кожна ревізька «сказка» являла собою подвірний поіменний перепис села із зазначенням статі, віку, сімейного стану, економічного становища¹⁰. Їх відомості узгальнено в таблиці 1.

Окрема ревізька «сказка» містила відомості про кількість духівництва у церквах Маріуполя і 19 сіл (без с. Улакки) Маріупольського повіту¹¹. До цієї категорії населення було віднесено 241 особу (чоловіків 137, дружин 104), хоча священнослужителів нараховувалося всього 45 осіб (решта були членами родин або працівниками). Найбільша кількість дорослих робітників 11 осіб (9 чоловіків і 2 жінки) була у митрополита Ігнатія. Можливо, він використовував їх для роботи на своїх рибних заводах, у крамницях, на заїжджих дворах (згідно з заповітом митрополита, він володів такими об'єктами).

У генеральних відомостях, які склалися за підсумками кожного перепису, по повіту (округу) й окремо по місту вказувалися розмір і загальна сума податків із посиланням на законодавчі акти,

на підставі яких податки стягувалися. Відповідальність за точність даних, зазначених у ревізьких «сказках» міста, покладалася на міського голову, а у селах – на сільського отамана (старшину). Генеральну відомість підписував голова Маріупольського грецького суду.

У фондах МКМ зберегалися ревізькі «сказки» м. Маріуполя 1795 р. (5-та ревізія) і 1811 р. (6-та ревізія). До першої увійшли, згідно з категоріями, купці, міщани, ремісники, духівництво, тобто все населення міста поквартально, за подвір'ями, поіменно із зазначенням статі, віку, сімейного та економічного стану. Документ завершувався «Генеральною відомістю», в якій було наведено дані двох попередніх ревізій, указано розміри державних щорічних податей із населення міста з вказівкою їх характеру і з посиланням на законодавчі акти, на підставі яких податки стягувалися¹². Скрупульозно відзначено рух населення міста – хто народився, помер, прибув, вибув, перейшов з одного стану до іншого тощо. Основні відомості, що містилися в ревізьких «сказках» м. Маріуполя, представлено в таблиці 2.

Усе населення Північного Приазов'я у 1795 р. становило 17 582 особи (міське 2622, сільське 14 960)¹³. У 1816 р. населення виросло до 22 470 осіб, у місті проживало 3333 особи¹⁴. Відзначимо скорочення міського населення на момент п'ятої ревізії (на 370 осіб). Головною причиною цього були втечі (ймовірно, повернення до Криму): із врахованих у 1782 р. 2992 жителів м. Маріуполя у 1795 р. вважалися відсутніми (місце перебування невідоме) 1090 осіб (чоловіків 559, жінок 531). Правда, були відмічені й ті, хто повернулися – їх виявилось 326 осіб (180 чоловіків і 146 жінок).

¹² Там само. Спр. 3469-Д.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. Спр. 3528-Д.

¹⁰ Маріупольський краєзнавчий музей (МКМ). Спр. 3469-Д.

¹¹ Там само. Спр. 3467-Д. Арк. 1–6.

Таблиця 2

Населення м. Маріуполя за матеріалами 4-ї та 5-ї ревізій

Категорія міського населення	Ревізія 1782 р.			Ревізія 1795 р.		
	Чоловіків	Жінок	Разом	Чоловіків	Жінок	Разом
Купці	144	99	243	125	108	233
Міщани	213	191	404	469	400	869
Ремісники	1 149	1 090	2 239	786	703	1 489
Духовенство	63	43	106	15	17	32
Разом	1 569	1 423	2 992	1 394	1 228	2 622

Фрагменти ревізійної «сказки» м. Маріуполя 1795 р. збереглися у фонді Олександрівського повітового казначейства Держархіву Запорізької області. В її підсумковому записі зазначається: «Ковалів, що платять з капіталу по 5 рублів – 10 душ чоловічої статі (за попередньою ревізією 1795 р. було 125 душ чоловічої статі)»¹⁵.

Ревізійні «сказки» м. Маріуполя 1811 р. містять також важливі відомості про основні категорії населення міста: до купецького стану віднесено всього 10 осіб. Зі 125 купців (чоловіків) 1795 р. у 1811 р. залишилося тільки двоє. За 16 років багато хто розорився (75 осіб), помер (39 осіб), перейшов на державну службу (11 осіб). Кількість міщан зросла до 626 осіб (чоловіків), зате скоротилася кількість ремісників – до 677 осіб (чоловіків). Усе чоловіче населення Маріуполя становило 1303 особи. Багато жителів міста ще вважалися втікачами (283 особи). Тривало подальше скорочення населення.

Ревізійні «сказки» грецьких сіл Північного Надзав'яз (6-та ревізія) більш повно збереглися у фонді Олександрівського повітового казначейства Держархіву Запорізької області. Наявність у ревізії 1811 р. інформації про кількість населення за попередньою ревізією надає можливість реконструкції відомостей 1795 р. Їх представлено в таблиці 3.

Завдяки тому, що в «сказках» фіксувався рік смерті людини, це дозволяє вирахувати середню довготривалість життя. Особливо важливі ці відомості з п'ятої по сьому ревізії, тому що вони є єдиним джерелом з цієї проблеми, оскільки метричні книги цього періоду майже не збереглися.

Ревізійні «сказки» є не тільки цінним джерелом демографічної статистики – вони також допомагають з'ясувати час заснування грецьких населених пунктів. Саме у 1811 р. було описано два нових грецьких селища: Нова Каракуба (дворів – 140,

чоловік – 280), засноване у 1798 р. і Волноваха (дворів 68, чоловіків – 137), у 1802 р. відповідно¹⁶.

За 1816 р. ревізійні «сказки» збереглися частково. Так, наприклад, від формулярів грецьких поселень Бешево та Стила залишилися тільки останні аркуші, де вказана загальна кількість душ жіночої статі¹⁷. Від перепису мешканців поселення Комар за 1816 р. збереглося тільки декілька аркушів¹⁸. У 1816 р. було описане нове село греків – Новокерменчик, або Новий Керменчик, де мешкало 165 чоловіків та 144 жінки¹⁹.

Матеріали за 8-ю ревізією також збереглися частково. У фонді Олександрівського повітового казначейства не відклалися документи семи грецьких поселень, а саме Великої та Нової Каракуби, Карані, Ласпи, Стили, Великої та Малої Янісолі. Але в матеріалах за 1835 р. вперше зустрічається ревізійна «сказка» с. Анадоля – на той час у цьому населеному пункті мешкало всього 125 осіб.

У 1850 р. було проведено 9-й перепис населення. За цією ревізією збереглися первинні матеріали щодо одинадцяти грецьких колоній, а саме поселень: Ялта, Чермалик, Мала Янісоль, Старий та Новий Керменчик, Стила, Анадоля, Ігнатіївка, Карань, Чердаклі та Улакли. У цьому випадку значний інтерес для дослідників становить «Перечневая ведомость г. Мариуполя о наличном числе душ купцов и мещан, состоящих в этом городе по настоящей IX ревизии». Згідно із нею, купців у місті нараховувалося 131 особа чоловічої і 98 жіночої статі, серед яких «греческого сословия: мужеска – 101 і женска – 78 і русского: мужеска – 30 і женска пола 20 душ»²⁰. Міщан у місті за 9-ю ревізією нараховувалося 1655 осіб чоловічої та 1501 жіночої статі (з них греків-чоловіків – 1483, міщанок

¹⁵ Державний архів Запорізької області. Ф. 12. Оп. 2. Спр. 2 в. Арк. 81.

¹⁶ Державний архів Запорізької області. Ф. 12. Спр. 38. Арк. 89–98.

¹⁷ Там само. Спр. 71. Арк. 58; Спр. 92. Арк. 95–96.

¹⁸ Там само. Спр. 74. Арк. 24–27.

¹⁹ Там само. Спр. 82. Арк. 112–122.

²⁰ Там само. Спр. 112. Арк. 1.

Таблиця 3

Чисельність грецького населення за матеріалами 5-ї та 6-ї ревізій

№	Назва населеного пункту	Ревізія 1795 р.	Ревізія 1811 р.
1	Бешев	426	549
2	Богатир	391	533
3	Волноваха (1802–1803)	137	206 137
4	Ігнатіївка	469	589
5	Велика Каракуба	747	433
6	Каракуба Нова (1798)	386	280
7	Карань	416	578
8	Керменчик	556	731
9	Старий Крим	163	188
10	Ласпа	238	359
11	Мангуш	516	621
12	Сартана	441	615
13	Чермалик	314	408
14	Велика Янісоль		508

грецького походження – 1484, а росіян нараховувалося 35 осіб, з яких 17 чоловічої та 18 жіночої статі)²¹. Це свідчить про те, що представники інших етносів почали оселятися в м. Маріуполі задовго до височайше затвердженого мненія Державної ради від 30 березня 1859 р., яке дозволяло створювати в м. Маріуполі, крім грецької, громади представників інших національностей²².

Про чисельність грецького населення повіту на 1858 р., тобто на час проведення 10-ї ревізії, є можливість судити тільки за зведеною відомістю²³. Згідно з цією ревізією, кількість купців у Маріуполі скоротилася до 100 осіб чоловічої та 89 жіночої статі. У національному вимірі греків-чоловіків було 68, жінок – 57; кількість же російських купців збільшилася (чоловіків і жінок – по 32)²⁴.

Завдяки матеріалам ревізій можна вирахувати вікову структуру населення, дослідити кількість поколінь родини, які проживали сукупно в одному подвір'ї, середнє число членів сім'ї, що мешкали разом тощо.

В фонді Олександрівської повітової земської управи Держархіву Запорізької області зберіга-

ються відомості про кількість грецьких поселень та чисельність їхнього населення останньої третини ХІХ ст. Серед них «Ведомость о составе земских врачебных участков Александровского уезда»²⁵. Вона була складена у 1868 р. за потребою земських лікарів. Тому у відомості грецькі села надруковані не окремим списком, як у ревізійних матеріалах, а у складі різних дільниць. У джерелі наведена лише загальна кількість сільського населення. До раніше існуючих грецьких сіл додавався Миколаївський виселок грецьких волонтерів, у якому мешкало 215 душ обох статей²⁶.

До узагальнюючої статистичної документації відносяться окладні книги, які являють собою підсумкові повітові зведення ревізій 1782 та 1795 рр., що подавалися до Сенатської експедиції ревізії рахунків. За призначенням окладні книги носили виключно фіскальний характер. Завдання, яке покладалося на окладні книги фіксація всього податного населення і визначення обсягу державного прибутку на кожен рік. Згідно з цим Сенатська експедиція в період між ревізіями кожні півроку вимагала від губернських правлінь докладні відомості про зміни у кількості населення південного краю. На підставі цих відомостей складалися щорічні окладні книги. Структура окладних книг

²¹ Там само.

²² Повне зібрання законів Російської імперії -2. Т. 34.1-е отд. № 34308. С. 246–247.

²³ Державний архів Запорізької області. Ф. 12. Опис 1. Спр. 284. Арк. 10 зв., 11.

²⁴ Державний архів Донецької області. Ф. 113. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 1.

²⁵ Державний архів Запорізької області. Ф. 21, Оп. 1, Спр. 27. Арк. 135–150.

²⁶ Там само. Арк. 150.

визначалася їх функціональним призначенням, а відтак поділялася на дві частини: а) підсумкові таблиці (екстракти); б) річні розписи населення. У свою чергу й таблиць складався з двох частин. Перша це зведений до таблиці перелік верств населення з зазначенням їхньої кількості за відповідні роки. Для тих, хто сплачував поземельні податки, а це державні і поміщицькі селяни, поміщицькі піддані, зазначено кількість землі. Друга частина таблиця містить щорічні підрахунки грошових податків з кожної верстви населення.

У фонді «Експедиції про державні прибутки» Російського державного історичного архіву зберігаються окладні книги Російської імперії. З них: а) три книги по Катеринославському намісництву з відомостями четвертої ревізії 1782 року²⁷, три книги по Новоросійській губернії 1799 року²⁸. Книги являють собою щорічні екстракти окладних книг окремо по кожного повіту із зазначенням кількості податкового населення (купців, міщан, цехових, однодворців, державних селян, поміщицьких підданих) і розрахунками розміру податків з них. Працею В. Кабузана цей комплекс увійшов до наукового обігу і використовується дослідниками, але переважно через зведені до таблиць дані, які подані дослідником у додатках до його монографії²⁹. Втім, саме окладні книги є чи не єдиним узагальнюючим документом, який відбиває динаміку руху населення.

Щорічні розписи фіксували зміни в кількості населення повітів по кожній верстві населення. На основі губернських окладних книг склалися загальнодержавні окладні книги. Разом з тим, перед дослідником постає проблема достовірності окладних книг. Вони просто не могли точно врахувати кількість населення через відсутність механізму контролю на місцях. Значна його кількість просто не враховувалася окладними книгами. Уявлення стосовно репрезентативності даних окладних книг дає окладна книга по Азовській губернії 1782 р. Згідно з нею в Маріупольському повіті протягом 1782–1783 рр. мешкало грецьких купців 144 особи, міщан 213 осіб³⁰. Неточність даних окладної книги підтверджує той факт, що складена вона була навесні 1782 р., а деякі ревізійські «сказ-

ки» грецьких сіл були складені 26 травня 1782 р.³¹, а с. Ігнатіївки 23 лютого 1783 р.³². У зв'язку з цим питання достовірності окладних книг потрібно вирішувати окремо за кожним покажчиком. Узагальнення даних у кращому випадку надасть можливість визначити рух населення на рівні тенденції. А. Бойко наголошував на неможливості реконструкції процесу демографічних змін, використовуючи виключно матеріали окладних книг, і необхідності залучення матеріалів ревізій, метричних книг та ін.³³.

Метричні книги маріупольської грецької громади наявні у фондах Катеринославської духовної канцелярії Державного архіву Донецької області³⁴. Через недоступність для українських дослідників матеріалів державного архіву Донецької області актуальним є досвід співпраці державних архівів України з міжнародною організацією «Family Search International», відомою як Генеалогічне Товариство Юта.

За угодою між Товариством та Головархівом, підписаною 25 квітня 1996 р., Товариство здійснювало мікрофільмування метричних книг в державних архівах України. Після приходу до влади В. Януковича і заміни ним керівництва Укрдержархіву в 2011 р. співпраця була розірвана українською стороною у зв'язку з набранням чинності Законів України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних» від 2 червня 2011 р. Згідно з листом Державної архівної служби України від 21 жовтня 2011 р. № 1079/06 «Щодо співробітництва з Товариством Юта, США» з 1 січня 2012 року співпраця була припинена³⁵.

На момент припинення оцифрування Family Search встигла оцифрувати метричну інформацію в Автономній Республіці Крим та чотирьох областях (Івано-Франківська, Сумська, Тернопільська, Черкаська). В одинадцяти областях оцифрування тривало, ще в дев'яти було заплановано, але не встигло розпочатися.

²⁷ РДІА. Ф. 558, Оп. 2. Спр. 154 Спр. 155.

²⁸ Там само. Ф. 571. Оп. 9. Спр. 1; 1881; 1882; 1886.

²⁹ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). С. 276–288.

³⁰ Бойко А. В. Окладні книги Катеринославського намісництва за 1782–1788 рр. *Південна Україна XVIII–XIX ст.* Вип. 7. Запоріжжя, 2003. С. 119.

³¹ МКМ. Спр. 3467-Д.

³² Там само. Спр. 3466-Д.

³³ Бойко А. В. Соціальна історія Південної України останньої чверті XVIII століття (проблема суспільних груп). *Наукові праці історичного факультету.* Запоріжжя, 2000. Вип. XI. С. 100–106.

³⁴ Державний архів Донецької області. Ф. 214. Оп. 1. URL: https://tsdea.archives.gov.ua/ua/fund_dn/?id=1023378.

³⁵ Державний архів Донецької області. Ф. 209. Звіт про роботу держархіву області за 2012 рік.

У 2017 році Державним архівом Донецької області за підтримки організації Family Search, штат Юта, США зроблена велика робота, змікрофільмовано документи близько 4 086 архівних справ, що зберігаються у 273 фондах церков і хронологічно охоплюють період 1809–1928 рр.³⁶ 20 квітня 2018 р. на веб-сайті Центрального державного електронного архіву України було надано онлайн доступ до оцифрованих копій метричних книг Державного архіву Донецької області, отриманих у рамках спільного проекту Укрдержархіву з Міжнародною організацією «Family Search International»³⁷.

Слід зазначити, що формуляр метричних книг відрізняється від того, що вимагався законом. У частині про хрещених не завжди зазначалися дати народження і хрещення немовлят, згадуються тільки імена дитини, прізвище, імена і станова приналежність батьків, восприємників і імена священників, які проводили обряд хрещення.

На основі даних метрик можна дослідити сезонний розподіл народжуваності, особливості вибору хрещених батьків, наскільки частими були випадки народжень позашлюбних дітей, розповсюдженні чоловічі та жіночі імена тощо.

У частині про вінчаних повідомлялася дата вінчання, імена і станова приналежність осіб, що брали шлюб, імена батька нареченої, чи є шлюб першим. В метричних книгах фактично відсутні підписи свідків.

За даними цієї частини метрик можна дослідити в яку пору року найчастіше одружувалися чи існував зв'язок між часом укладання шлюбу і циклом сільськогосподарських робіт та особливостями релігійного календаря, вирахувати середній вік молодят, простежити кількість ранніх шлюбів, чи були випадки одружень раніше громадянського повноліття та з якої причини, вивчити особливості вибору нареченого і нареченої, вилічити по кожному селищу відсоток моноетнічних і міжетнічних шлюбів, а також відсоток повторних шлюбів тощо.

За даними цієї частини метрик можна дослідити в яку пору року найчастіше одружувалися чи існував зв'язок між часом укладання шлюбу і циклом сільськогосподарських робіт та особливостями релігійного календаря, вирахувати середній вік молодят, простежити кількість ранніх шлюбів, чи були випадки одружень раніше громадянського повноліття та з якої причини, вивчити особливості

вибору нареченого і нареченої, вилічити по кожному селищу відсоток моноетнічних і міжетнічних шлюбів, а також відсоток повторних шлюбів тощо.

Частина про відспіваних містить відомості про дату смерті, імена, станова належність покійного. Вік в низці метричних книг зазначається тільки у чоловіків, причина смерті називається рідко, можливо, тоді, коли вона була відома священнику і як священники, що вели метричні записи, розуміли ту або іншу хворобу. Наприкінці зведених відомостей часто маємо наступні записи: «В этот год распространены болезни: корь, скарлатина, тиф, простуда, кашель, чехотка, горячка, коклюш, дифтерия, от водяной, от расслабления, от сухоты, лихорадка. Также зарегистрированы случаи смерти от родов, младенческой, натуральной»³⁸. Стосовно 1878 р. маємо запис: «В этом году зарегистрировано по одному случаю смерти с диагнозом рак сердца. От рака умер мещанин Никалай Кузьмыч сын Каплан в возрасте 53 лет. Зарегистрирован под № 14 от 10 августа. Также на период с марта по июль месяц отмечена вспышка оспы»³⁹.

Якщо проведенню вінчання передувало процес складання шлюбного обшуку та подання священнику різного роду документальних довідок, то порядок фіксації інформації у частинах про народжених та померлих законодавством чітко не регламентувався. Тим не менш, священнослужителі грецьких церков, очевидно, при здійсненні записів базувалися на документальних довідках. Про це свідчать, зокрема, підшиті до справ додаткові документи. Появу записів, у яких фігурували представники інших населених пунктів, можна пояснити процесами міграцій, цілі сім'ї переселялися до інших населених пунктів, зберігаючи статус мешканців місця попереднього проживання і маючи відповідні документи.

Серед матеріалів демографічної статистики кінця XIX ст. центральне місце займають матеріали перепису населення Російської імперії за станом на 28 січня 1897 р. Його відомості є найбільш достовірними у зв'язку з тим, що перепису підлягали усі жителі Російської імперії, незалежно від їхнього соціального становища і тим паче – відношення до податкової системи. Переписи виявляли однакову увагу як до активного самостійного працівника чи власника, так і до немовляти.

Переписні формуляри (анкети), в які заносилися відомості про людину, були у всіх випадках

³⁶ Публічний звіт Голови Укрдержархіву Баранової Т. І. у 2017 році. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/17-civik-2018/zvit_2017/Derjarhiv_%202017.pdf

³⁷ <https://tsdea.archives.gov.ua/ua/metric-books/>.

³⁸ Державний архів Донецької області. Ф. 214, оп 1. Спр. 4. Арк. 59. URL: https://tsdea.archives.gov.ua/ua/affair_dn/?f_id=1023378&a_id=1025319.

³⁹ Там само. Арк. 60 зв. 61.

однаковими. Вони передбачали запис імені, прізвища, прізвиська, сімейного стану, відношення до глави сім'ї, статі, віку, господарського стану, належності до суспільного стану, релігії, місця народження, місця проживання, постійної прописки, громадянства, рідної мови, освіти. Згідно з цими даними в Маріупольському повіті проживало 254 056 осіб і з них 48 290 греків⁴⁰.

Відомості про розподіл населення за рідною мовою, віросповіданням та родом занять греків Маріупольського повіту можна зустріти у публікаціях результатів перепису 1897 р.⁴¹. В них відомості розміщені по категоріям, наприклад, у «Распределение населения по группам занятий и по народностям на основании родного языка» наведена загальна інформація стосовно усіх греків, що мешкали на території Катеринославської губернії⁴², окремо розміщені дані з ідентичною назвою щодо греків Маріупольського повіту без м. Маріуполя⁴³. Згідно цих даних навчальною та виховною діяльністю займалися 22 грека і 17 грекинь, лікувальною та санітарною діяльністю – 11 і 14 відповідно, богослужінням православного віросповідання – 54 чоловіка і 61 жінка, обробкою металів – 49 і 24 відповідно, обробкою дерева – 10 греків і 7 грекинь, тваринництвом – 19 і 3 відповідно, виготовленням одягу – 12 чоловіків і 16 жінок, торгівлею тканинами та предметами одягу – 78 і 52 відповідно, питною торгівлею – 9 греків і 2 грекині і т. д. Основним заняттям греків було землеробство, ним займалися 23 308 чоловіків і 22 460 жінок⁴⁴. Крім цього у виданні розміщена таблиця «Распределение населения по родному языку, грамотности и возрастным группам», в якій населення розподілено з 10-річним інтервалом, вказується загальна кількість чоловіків і жінок, кількість грамотних по-російськи, грамотних на інших мовах, а також кількість тих, які отримали освіту вище початкової⁴⁵.

⁴⁰ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 13. Екатеринославская губерния. СПб., 1904. 234 с.

⁴¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 13. Екатеринославская губерния. СПб., 1904. 234 с.; Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г.- СПб., 1905. 417 с.

⁴² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 13. Екатеринославская губерния. СПб., 1904. С. 140.

⁴³ Там само. С. 181.

⁴⁴ Там само. С. 181.

⁴⁵ Там само. С. 108–109.

За даними «Распределения населения по семейному состоянию и родному языку» в м. Маріуполі мешкало 356 греків і 282 грекині, які перебували у шлюбі, 454 холостяків і 347 незаміжніх дівиць, розлучених по одному греку і грекині, вдівців – 41 чоловіків, вдів – 108 жінок⁴⁶. В переписі опублікована інформація про кількість грецького населення з фізичними вадами (сліпих від народження, сліпих, глухонімих, німих, божевільних) окремо в м. Маріуполі і Маріупольському повіті⁴⁷.

Таким чином, серед матеріалів демографічної статистики виділяються матеріали ревізій, одиницею обліку яких була ревізька душа, а зведені дані мали назву ревізьких «сказок». На основі ревізій виводили загальну кількість населення, його належність до станів, національний склад, дані про міських і сільських мешканців. Інформативний потенціал ревізьких «сказок» надає можливість для відтворення питань щодо вікової структури населення грецьких селищ і м. Маріуполя, середньої довготривалості життя греків тощо. Дані ревізьких «сказок» знайшли втілення в окладних книгах, узагальнюючих відомостях про кількість населення різних станів та описах початку 80-х рр. XVIII ст.

Відповідно до завдань досліджень з метричних книг грецьких населених пунктів Північного Приазов'я можна отримати наступні формалізовані дані: 1) демографічні показники: рівень народжуваності, сезонний розподіл народжуваності, випадки народжень позашлюбних дітей, простежити кількість ранніх шлюбів, шлюбні міграції; рівень смертності і причини смерті грецького населення, 2) факти соціальної історії: структура населення, внутрішні та зовнішні зв'язки мешканців населеного пункту, традиції вибору восприємців, поручителів, локальні групи в межах населеного пункту; 3) аспекти церковної історії: зміна статусу церкви у населеному пункті, склад причту, дотримання духовенством церковних правил, що стосувалися хрещення, вінчання, поховання, та інші аспекти, що можливо відновити за матеріалами метричних книг.

Серед джерел демографічної статистики за кількістю достовірної і впорядкованої інформації виділяються метричні книги та матеріали перепису населення Російської імперії 1897 р.

⁴⁶ Там само. С. 130.

⁴⁷ Там само. С. 137.

References

- Derzhavnyi arkhiv Donetskoï oblasti (DADO). f. 113. op. 1. spr. 116. ark. 1.
 DADO. f. 209. Zvit pro robotu derzharkhivu oblasti za 2012 rik.
 DADO. f. 214. op. 1. URL: https://tsdea.archives.gov.ua/ua/fund_dn/?id=1023378.
 DADO. f. 214, op. 1. spr. 4. ark. 59. URL: https://tsdea.archives.gov.ua/ua/affair_dn/?f_id=1023378&a_id=1025319.
 DADO. f. 214, op. 1. spr. 4. ark. 60 zv. 61.
 Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoï oblasti (DAZO). f. 12. op. 2. spr. 2 v. ark. 81.
 DAZO. f. 12. op. 1. spr. 284. ark. 10 зб., 11.
 DAZO. f. 21, op. 1, spr. 27. ark. 135–150.
 DAZO. f. 12. op. 2. spr. 38. ark. 89–98.
 DAZO. f. 12. op. 2. spr. 71. ark. 58;
 DAZO. f. 12. op. 2. spr. 74. ark. 24–27.
 DAZO. f. 12. op. 2. spr. 82. ark. 112–122.
 DAZO. f. 12. op. 2. spr. 92. ark. 95–96.
 DAZO. f. 12. op. 2. spr. 112. ark. 1.
 Mariupolskyi kraieznavchyi muzei (MKM). spr. 3466-D.
 MKM. spr. 3467-D. ark. 1–6.
 MKM. spr. 3469-D.
 MKM. spr. 3528-D.
 Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv (RDIA). f. 558, op. 2. spr. 154.
 RDIA. f. 558, op. 2. spr. 155.
 RDIA. f. 571. op. 9. spr. 1; 1881; 1882; 1886.

Boiko A. V. Sotsialna istoriia Pivdennoi Ukraini ostannoï chverti XVIII stolittia (problema suspilnykh hrup). Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu. Zaporizhzhia, 2000. Vyp. XI. S. 100–106.

Boiko A. V. Okladni knyhy Katerynoslavskoho namisnytstva za 1782–1788 rr. Pivdenna Ukraina XVIII-XIX st. Vip. 7. Zaporizhzhia, 2003. S. 157–163.

Hedo A. V. Materiali reviziinoho perepysi naselennia yak dzherelo z istorii inozemnykh kolonistiv Donbasu (za materialami derzhavnoho arkhivu Donetskoï oblasti). Novi storinky istorii Donbasu. 2009. (17/18). S. 340–348.

Hedo A. V., Terentieva N. O., Saienko R. I. Mariupolskyi hretskyi sud: istoriia stvorennia ta diialnist. Donetsk: DonNU, 2012. S. 180–196.

Honcharova N. Revizki skazki hretskykh poselen. Zaporizki studii. Z istorii hrekiv Pivdnia Ukraini XVIII-XX st. Zaporizhzhia. 2003. S. 8–15.

<https://tsdea.archives.gov.ua/ua/metric-books/>.

Huzenkov S. H. Metrychni knyhi yak dzherelo z istorychnoi demografii Pivdennoi Ukrainy druhoï polovyni XIX pochatku XX st.: dis. ... kandidata ist. nauk: 07.00.06. Zaporizhzhia, 2005. 218 s.

Kabuzan V. M. Narodi Rossii v XVIII veke. Chyslennost i etnycheskyi sostav. M., 1990. 256 s.

Kabuzan V. M. Zaselenie Novorossii (Ekaterynoslavskoi i Khersonskoi hubernyi) v XVIII pervoi polovine XIX veka (1719–1858 hh.). M., 1976. 307 s.

Obshchii svod po imperii rezultatov razrabotki dannikh Pervoi vseobshchei perepisi naseleniia, proizvedennoi 28 yanvaria 1897 h.- SPb., 1905. 417 s.

Pervaia Vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 h. T. 13. Ekaterynoslavskaia huberniia. SPb., 1904. 234 s.

Pirko V. O. Dzherela do istorii naselenikh punktiv Donechchyni XVI–XVIII st. Donetsk, 2001. 103 s.

Porushennia prav menshin ta korinnikh narodiv v umovakh povnomasshtabnoho vtorhnennia RF v Ukrainu. URL: <http://www.kngu.org/ru/porusenna-prav-mensin-ta-korinnih-narodiv-v-umovah-povnomashtabnogo-vtorgnen-na-rf-v-ukrainu>.

Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii -2. T. 34.1-e otd. № 34308. S. 246–247.

Publichnii zvit Holovy Ukrderzharkhivu Baranovoi T. I. u 2017 rotsi. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/17-civik-2018/zvit_2017/Derjarhiv_%202017.pdf

Skalkovskiy A. A. Khronolohycheskoe obozrenye istorii Novorossyiskoho kraia.- Ch. 1. 288 s.

Vasyk (Kryhina) O. V., Hedo A. V. Metrichni knihi hrekiv ta evreiv Donbasu: porivnialno-tipolohichni aspekt doslidzhennia. Novi storinky istorii Donbasu. Kn. 17/18. Donetsk, DonNU, 2009. S. 340–348.